

VU Research Portal

Het gedwongen huwelijk tussen Vrouwe Religie en Heer Macht (afscheidsrede)

Droogers, A.F.

2006

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Droogers, A. F. (2006). *Het gedwongen huwelijk tussen Vrouwe Religie en Heer Macht (afscheidsrede)*. Vrije Universiteit.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Prof. dr. André Droogers

Het gedwongen huwelijk tussen Vrouwe Religie en Heer Macht

Rede in verkorte vorm uitgesproken ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar Culturele Antropologie, in het bijzonder Religieuze en Symbolische Antropologie, bij de Faculteit der Sociale Wetenschappen van de Vrije Universiteit Amsterdam op 23 juni 2006.

Mijnheer de Rector, Dames en Heren,

Een verhaal

Nobelprijswinnaar Gabriel Garcia Marquez vertelt een veelbetekend verhaal, getiteld 'De mooiste drenkeling ter wereld', dat ik hier, in het keurslijf van de tijd, inkort en enigszins bewerkt doorvertel.²

De kinderen van een vissersdorp aan een dorre kust zien op een middag hoe het lichaam van een uitzonderlijk grote man aanspoelt op het strand. Ze spelen een poosje op hun manier met de reusachtige dode, totdat een volwassene hen ziet en alarm slaat in het dorp. De mannen dragen de grote dode drenkeling naar het dichtstbijzijnde huis. Ze speculeren erover waarom hij zo groot en zwaar is. Misschien is het zeewater in zijn botten getrokken. Of is hij doorgegroeid na zijn dood.

In het dorp, waar elke dag gelijk is aan alle andere, zorgt de verdronken man voor beroering. De mannen gaan naar de andere dorpen om te vragen of er iemand vermist wordt. De vrouwen ontfermen zich, zoals de gewoonte is, over het lichaam van de dode, dat zo te zien lang in het water heeft gelegen. Als zijn lijf ontdaan is van zeewier en schelpen, kijken ze ademloos toe, want deze man had een volmaakt lichaam. Aan zijn gezicht zien ze dat hij zijn dood met trots gedragen heeft. Maar hoe lang ze ook naar hem blijven kijken, hij blijft te groot voor hun verbeelding.

Ze wassen hem, knippen zijn nagels, kammen zijn haren, scheren zijn baard. Ze naaien van zeildoek een broek en van bruidslinnen een doodshemd. Ze stellen zich voor hoe hij was toen hij leefde en ze spelen met de mogelijkheden. Terwijl ze aan het naaien zijn en in een kring om het lijk heen zitten, komen de commentaren.

- Wat zal zijn vrouw gelukkig zijn geweest met hem.
- Ik denk dat hij de vissen uit zee kon halen door alleen maar hun naam te roepen.

Opgedragen aan mw. A.T. Jongeling-Van der Kaaden (94), die in haar leven ervoer wat machtsprocessen doen met religieuze ervaring.

'Il est un âge où l'on enseigne ce que l'on sait; mais il en vient ensuite un autre où l'on enseigne ce que l'on ne sait pas.'
(Barthes 2002: 446)¹

Er is een tijd dat men onderwijst wat men weet; maar er komt vervolgens een andere waarin men onderwijst wat men niet weet.

Roland Barthes, Oratie, Collège de France, 7 januari 1977

©André Droogers, Faculteit der Sociale Wetenschappen, Vrije
Universiteit Amsterdam, 2006. E-mail: af.droogers@fsw.vu.nl
ISBN-10: 90-9020862-3 ISBN-13: 978-90-9020862-6

- En als hij op zijn uitgedroogde land werkte, sprongen er spontaan bronnen op om de bloemen te bevoelen.

- Hoe zou zijn stem zijn geweest? Als het fluisteren van een briesje, of als het donderen van de branding?

- Wat denken jullie: Kende hij dat geheime woord waardoor een vrouw een bloem plukt en die in haar haar steekt?³

Heimelijk vergelijken ze deze man met hun eigen mannen en een van hen verzucht:

- Deze man kon in één nacht meer doen dan al onze mannen in hun hele leven.

Ze moeten erom lachen, maar met een traan in de ooghoek. Zo dwalen ze door de doolhof van hun fantasie. Totdat de oudste vrouw, die met meer compassie dan passie naar de dode heeft gekeken, opmerkt:

- Hij heeft het gezicht van iemand die Esteban heet.

Als het lijk is opgebaard, houden de vrouwen hun nachtwake voor Esteban. Nu hij een naam heeft, wordt zijn leven ook concreter en zien de vrouwen voor zich hoe hij last heeft gehad van zijn lengte, maar ook hoe geliefd hij moet zijn geweest, overal waar hij kwam. Ze beseffen tegelijk hoe onherroepelijk dood hij is, eigenlijk zoals hun mannen zijn geworden door de routine van alledag. Een van de jonge vrouwen begint te huilen en de anderen volgen. Ze zingen de klaagliederen die ze van hun moeders geleerd hebben en improviseren nieuwe teksten op oude melodieën. Ze maken hun eigen Esteban-lied. En hoe meer ze huilen en zingen, hoe meer Esteban levend voor hen wordt. Bij het krieken van de dageraad leggen ze een zakdoek op zijn gezicht, zodat het licht hem niet zal hinderen. Als de mannen terugkomen, nemen die het tafereel in ogenschouw en mompelen: 'Vrouwengedoe'. Wanneer ze vertellen dat in de andere dorpen niemand vermist wordt, halen de vrouwen opgelucht adem en zeggen: 'Goddank, hij hoort bij ons!'.

De mannen horen het aan en zijn lichtelijk jaloers op al die aandacht van de vrouwen voor de dode. Ze willen het lijk nu zo snel mogelijk kwijt. Ter aarde bestellen is in dit dorp ter zee bestellen, vanaf een hoog klif. De mannen maken een lijkbaar van wrakhout en bevestigen

er een oud anker aan zodat ze definitief van de dode af zijn. Ze willen het normale leven weer snel opvatten. Er moet nodig weer gevist worden. Maar de vrouwen talmen. Ze zoeken allerlei ditjes en datjes en zusjes en zootjes om als relieken op de baar te leggen. Het lijkt alsof ze van de baar een draagaltaar willen maken, zoals voor een processie. De mannen reageren geërgerd, totdat een van de vrouwen de zakdoek van Estebans gezicht haalt. Dan kijken de mannen op hun beurt ademloos toe. Zelfs de meest wantrouwende mannen geven zich gewonnen aan zijn uitstraling.

Zo krijgt Esteban een vorstelijke uitvaart. De vrouwen verzamelen alle bloemen die ze kunnen vinden - tot in andere dorpen, vanwaar vrouwen die voelen dat hier iets bijzonders gebeurt hen nieuwsgierig volgen. Om Esteban niet als een wees aan de zee prijs te geven, worden een vader en een moeder gekozen uit de dorpelingen, broers en zussen, neven en nichten, zodat het hele dorp dankzij Esteban één grote familie wordt. Als het lichaam eindelijk terug zal worden gegeven aan de zee, besluiten de mannen het anker van de baar te halen, zodat Esteban kan terugkeren - als hij dat wil. Terwijl het lichaam naar het zeeoppervlak valt, houdt iedereen gedurende een fractie van eeuwen de adem in.

Nooit zal het leven meer zijn zoals het was. Voortaan bouwen de vissers hun huizen een maat groter, zodat Esteban zonder zijn hoofd te stoten naar binnen zou kunnen gaan. Ze schilderen hun huizen in vrolijke kleuren. Ze graven naar bronnen op hun dorre land, zodat de kust het hele jaar door een bloemenkust wordt. En als een passagierschip voor de kust langs vaart, ruiken de opvarenden de bloemengeur en de kapitein zal in veertien talen uitleggen: 'Dat is het dorp van Esteban'.

Religie en macht

Tot zover mijn samenvatting van het verhaal van Garcia Marquez, met excuses voor de inkorting en afwijking van het origineel. Waarom sprak dit verhaal mij aan? Dit afscheidcollege belooft te

gaan over het gedwongen huwelijk tussen Vrouwe Religie en Heer Macht. Het verhaal van Marquez laat ons met beiden kennismaken.

Het zegt allereerst iets over Vrouwe Religie. Je ziet voor je hoe religie ontstaat uit een mengeling van gebeurtenissen en ervaringen, van welbevinden en onvolledigheid, van geluksgevoelens en tekortschieten. Zelfs een dode blijkt in staat een ervaring van overmacht op te roepen, en een belofte af te geven van het goede leven. De dode Esteban bepaalt de vrouwen bij de grenzen van dood en leven. De routine van elke dag wordt evenzeer doorbroken als de eindigheid van het leven. Compassie wordt vervoegd met passie. De geur van bloemen wordt verspreid. De toekomst opent zich. Een cultus ontstaat in deze geur van heiligheid, zoals in alle religies van tijd tot tijd gebeurd is. Nog sterker: zo ontstaan religies uit het bij elkaar komen van personen, gebeurtenissen, gevoelens en interpretaties. Zo ontstaan ook levensbeschouwingen in het algemeen, ook die van niet-religieuze aard.

Maar behalve over Vrouwe Religie zegt het verhaal ook iets over Heer Macht. In de sociale wetenschappen wordt macht meestal omschreven als het menselijk vermogen het gedrag van anderen te beïnvloeden, zelfs tegen hun wil. Die definitie speelt een centrale rol in mijn verhaal, dus ik herhaal het nog maar eens: macht is het vermogen het gedrag van anderen te beïnvloeden, zelfs tegen hun wil. Macht stoelt vaak op het beheer van machtsmiddelen en schaarse hulpbronnen: geld, grondstoffen, bezit, geweld, kennis, ervaring, diploma's en titels. In religies kan de toegang tot het heilige zo een machtsmiddel zijn. Gelovigen kunnen het sacrale zien als een bezitting en daarmee als een hulpbron. In het verhaal van Marquez speelt macht voortdurend op de achtergrond mee. In de loop van de gebeurtenissen vertegenwoordigen de mannen een macht en de vrouwen een tegenmacht - die voorlopig wint. Als de vrouwen met Esteban geconfronteerd worden, ervaren ze een bijzondere macht die hun gedrag geleidelijk steeds meer gaat beheersen. Als gevolg hiervan herzien ze voor zichzelf bijvoorbeeld de man-vrouwverhoudingen in hun dorp. Zij hebben de voortrekkersrol in het ontstaan van de cultus en gaan voorbij de grenzen van menselijke macht. Ze bewegen daarbij door het niemandsland tussen dood en leven, tussen werkelijkheid en wens,

tussen routine en fantasie, tussen profaan en heilig. Waar de mannen, bijna wetenschappelijk, proberen te verklaren waarom de dode man zo groot en zwaar is, en zo het bijzondere weg verklaren, voelen de vrouwen zich aangesproken in hun diepste verlangens. De mannen geven zich vervolgens gewonnen, en laten hun gedrag door de vrouwen bepalen. De vrouwen krijgen het, voor de duur van de uitvaart, voor het zeggen. Dat de mannen in de ban komen van de uitstraling van de dode, maakt dat ze meegaan in wat ze aanvankelijk zien als vrouwengedoe. Ze delen op hun manier in de doorleefde ervaring van de vrouwen.

Maar hoe zou het verhaal verder kunnen zijn gegaan, nadat Garcia Marquez zijn pen had neergelegd? Een plausibel vervolg op het verhaal zou kunnen laten zien hoe het Vrouwe Religie en Heer Macht verder vergaat. Wat doet macht met religieuze ervaring? En omgekeerd: doet die ervaring ook iets met macht?

Een vervolg

Als het gegaan is zoals het volgens antropologen meestal gaat, is Esteban al snel de *Heilige* Esteban geworden. De verhalen over deze drenkeling worden verteld en herverteld en ze worden steeds mooier, maar ook steeds meer gelijkvormig. Een visser begint uit wrakhout beeldjes te maken van de heilige reus. Het slaat aan en hij heeft er een mooie bijverdienste aan. Uit huizen waar zo'n beeldje staat, worden na enige tijd de eerste wonderen gemeld. Op onverklaarbare wijze is op een veld, net buiten het dorp, een bron ontstaan. Het water heet geneeskrachtig te zijn. Bovenop het klif vanwaar het lichaam van Esteban aan de zee is teruggegeven, wordt een kapelletje gebouwd waaraan ieder een steentje bijdraagt. Op het altaar staat, naast vissersheiligen als Onze Lieve Vrouwe van de Zeevarenden en de Heilige Petrus, een beeld van de Heilige Esteban. Het anker dat op het laatste moment van de baar werd gehaald, hangt aan de muur als een visserskruis. De dorpelingen komen dagelijks bidden in de kapel, en geleidelijk voegen zich mensen uit de wijde omgeving bij hen. Hoe meer wonderen er gebeuren, hoe bekender de nieuwe heilige wordt in het land. Na een jaar moet de kapel worden uitgebouwd om de stroom

bezoekers te kunnen verwerken. Het dorp wordt een pelgrimsoord, vooral in de weekenden, als bussen van heinde en verre gelovigen aanvoeren. Velden worden parkeerplaatsen. De kinderen die het lijk vonden en de vrouwen die het verzorgden, krijgen een speciale status. De oude vrouw die de drenkeling de naam Esteban gaf, deelt steeds meer in zijn status van heilige. Op bidprentjes wordt zij samen met de heilige afgebeeld. De dag waarop Esteban weer aan de zee is toevertrouwd wordt tot zijn naamdag uitgeroepen. Op die dag wordt elk jaar een grote processie gehouden, die deels in vissersboten op zee plaats vindt. De pelgrims herhalen eindeloos het Esteban-lied dat de vrouwen tijdens de nachtwake hebben geïmproviseerd. De mensen laten miniatuurbaartjes met een miniatuur-Esteban in zee vallen. Ze hebben een briefje met hun diepste wensen tussen beeld en baar gestoken. Als het mini-vlotje niet met de stroom naar zee drijft, is dat een slecht teken.

In de tussentijd heeft de priester die het dorp tot zijn parochie rekent en die tot dan toe één keer per jaar langs kwam om in één adem de mis te vieren, de baby's te dopen en de huwelijken in te zegenen, zijn superieuren ingelicht en is er koortsachtig overlegd. De bisschop heeft als stelregel dat zulke uitingen pas ongevaarlijk zijn als je ze hebt ingekapseld. Verbieden heeft immers geen zin, dan groeit het nog harder. Met de hem eigen humor vergelijkt hij de situatie met een omelet: hoe harder je slaat, hoe groter hij wordt. Er worden dus priesters vrijgesteld om de stroom pelgrims op te vangen. De kerk betaalt de bouw van een reusachtig beeld van de Heilige Esteban dat aan de ingang van het dorp verrijst. Bij de jaarlijkse pelgrimage preekt de bisschop bij de mis in de open lucht over de zee als symbool van de chaos, over het schip van de kerk, over Petrus die een visser van mensen werd, en over het martelaarschap van Stefanus, want Esteban is een bijbelse naam. De mensen luisteren nauwelijks. Zij hebben hun eigen zorgen en wensen, ze begeren een wonder van de Heilige Esteban voor zichzelf of een ander en zijn voor het overige gewoon een dagje uit. Na de mis wordt het beeld van de Heilige Esteban op een baar van wrakhout in processie naar een vissersboot gedragen en bovenop de stuurhut bevestigd. Vanaf die boot leidt de bisschop de processie. Landelijke politici varen prominent mee,

vooral in verkiezingstijd. Zij hebben ervoor gezorgd dat de weg naar het dorp geasfalteerd is en dat de vissershaven is uitgegroeid tot een jachthaven. Het nieuw geopende toeristenbureau organiseert rondvaarten op verbouwde vissersboten en zet een voettocht van honderden kilometers uit om vanuit de hoofdstad naar het pelgrimsoord te wandelen. Zelfs ongelovigen maken die tocht.

In het dorp hebben een aantal mannen zich in korte tijd omgeschoold van visser tot souvenirhandelaar en horecaondernemer. In de restaurants staat Esteban-vis op het menu. De eerste beeldjesmaker is al snel overtroefd door anderen die machinaal werken. Na enkele jaren staat met kleine letters onderop de beeldjes 'Made in China'. De winkeliers verkopen flesjes in de vorm van het beeldje van de Heilige Esteban, met water uit de Esteban-bron. Het eerste hotel wordt gebouwd, eerst nog bescheiden, maar al snel gevolgd door een groot appartementencomplex. Na twee jaar staat er ook een casino.

Kortom, Vrouwe Religie is in mijn verzonnen vervolg op het verhaal van Marquez een huwelijk aangegaan met Heer Macht: kerkelijke macht, economische macht, politieke macht; en de mannen hebben daarbij het voortouw genomen. De oorspronkelijke gebeurtenis, aanvankelijk door vrouwen geïnterpreteerd en betekenisvol gemaakt, wordt bijna vanzelfsprekend door mannen overgenomen en geëxploiteerd. Wat in een klein, geïsoleerd en vergeten vissersdorp voor een aantal vrouwen een diepe existentiële ervaring opleverde rond de laatste levensvragen, is handelswaar geworden en inzet van belangen. De grote economische, religieuze en politieke wereld is binnengetreden. De vrouwen mogen hun verhaal misschien nog duizend keer vertellen aan groepen pelgrims, maar in feite zijn ze onteigend. De kerk heeft na verloop van tijd de rituele regie, al zal ze nooit helemaal in staat zijn de harten en lichamen van de gelovigen te controleren, zoals de vissersvrouwen blijven leven van hun eigen oerervaring. De gelovigen hebben hun eigen Heilige Esteban en hebben hun hoogste eigen belevenissen met hem. De commercie heeft evenzo haar eigen Esteban.

Een noodzakelijk huwelijk

Dit verhaal van Marquez, inclusief mijn uitbouw, lijkt een typisch voorbeeld uit de Latijnsamerikaanse volksreligie, nog verzonnen ook. Mag ik vanuit zo'n stereotype casus wel generaliseren over het gedwongen huwelijk van Vrouwe Religie en Heer Macht?

Laten we de blik wat verruimen, en bezien hoe religie en macht samenhangen en samen kunnen gaan. Dat is een vertrouwd onderwerp in de religieuze antropologie en het was het onderwerp van mijn oratie in 1990⁴ en ook van een college dat ik een aantal jaren heb gegeven. In het algemeen kan gezegd worden dat religie en macht elkaar over en weer beïnvloeden en dat religie altijd ingebed is in een machtskader, ook al herkennen gelovigen zich niet altijd in dat beeld. Een gedwongen en onvermijdelijk huwelijk dus. Maar hoe zijn religie en macht dan met elkaar verbonden?

Religie en macht hangen op drie fronten met elkaar samen:

- doordat religie zich richt op sacrale macht en machten,
- door de machtsverhoudingen binnen een religie, en
- door de relatie met de omringende samenleving.

Doordat het om drie fronten gaat, is er verschil in de manier waarop het verband tussen macht en religie zichtbaar en voelbaar wordt. Het gaat van de macht van een ervaring met het heilige, via de macht in de religieuze groep, naar de machtspositie van een religie in de samenleving - en weer terug. De drie fronten leiden een eigen leven, maar beïnvloeden elkaar tegelijk ook weer. Laten we die drie stuk voor stuk bekijken. Het zijn de drie fronten of dimensies waarbinnen de echtelieden Vrouwe Religie en Heer Macht aan hun huwelijk vorm geven. Deze drie dimensies bepalen de hoogte, de lengte en de breedte van hun huwelijk.

Ik begin bewust bij de macht van het sacrale, want dat is wat religie typeert. Een bijzondere macht wordt ervaren, en aan deze macht wordt een uitzonderlijke werking toegeschreven, zoals de vrouwen overkomt met de drenkeling Esteban. Mensen ervaren iets heiligs dat

hen overstijgt. Ze geven aan de zo ervaren macht namen, 'Esteban', en betekenen: 'een bijzondere man'. Ze proberen die heilige kracht te begrijpen en ook te benutten.

Een vergelijking met soortgelijke cultussen elders maakt duidelijk dat de sacrale macht vanuit die eerste ervaring verschillend benoemd kan worden: soms wordt die macht gezien als een persoon, soms als een naamloze kracht of energie. In hun gang door de verwarrende hoeveelheid betekenislagen, schrijven gelovigen hun ervaringen toe aan een bron buiten zichzelf - en steeds vaker ook in zichzelf.⁵ Doorgaans wordt de sacrale macht gezien als bepalend voor leven en dood. Er zit ook een morele kant aan.⁶ Goed en kwaad worden geduid, moraal wordt gefundeerd, en dat heeft dan weer consequenties voor leven en dood. Als sacrale macht bijna lijfelijk ervaren wordt, worden mensen enthousiast en gaan ze er met elkaar over spreken, zoals de vrouwen doen rond het lichaam van Esteban. Als gelovigen duidelijk willen maken wat voor overmacht ze ervaren, doen ze al snel een beroep op profane symbolen die in de gewone werkelijkheid macht en gezag tot uitdrukking brengen: vader, koning, heer - minder vaak moeder, koningin, meesteres. Heilige overmacht wordt tot uitdrukking gebracht met verwijzing naar menselijke vormen van almacht.

Zwakheid is minder in trek als beeld van het sacrale. Toch is zwakheid een belangrijke bron van religieuze ervaring, zoals duidelijk wordt aan de dode reus Esteban. Hij is er in feite niet meer, alleen zijn reusachtige dode lichaam, en toch spreekt hij de vrouwen aan. Juist omdat hij dood is, zegt hij de vrouwen des te meer. Zijn machteloosheid contrasteert met zijn intrigerende omvang. Dat contrast vertegenwoordigt voor de vrouwen zijn abnormale macht. Ze reconstrueren hem in meer opzichten als een reus van een vent. Dat hij een boom van een kerel was, biedt gelegenheid om zijn kracht te benadrukken. Zijn schoonheid en uitstraling versterken het beeld dat ze van hem oproepen. Maar het begint bij zijn absolute passiviteit, zijn afwezigheid, zijn teloorgang. Deze reus wordt daardoor in de handen van de vrouwen tegelijk zo mak als een lammetje. Een bijzonder kenmerk, de reusachtige omvang van deze drenkeling, vormt hun startpunt. Maar ook als hij op andere wijze abnormaal was, bij-

voorbeeld een dwerg was geweest, dan nog zou er aanleiding zijn geweest hem bijzonder te vinden en te maken.

Dat wat de eerste dimensie, van de sacrale macht, betreft. Dan de machtsverhoudingen binnen een religie. Sommige gelovigen verkeren in een positie dat ze het gedrag van anderen kunnen beïnvloeden. Zoals in het verhaal gebeurt, nemen vrouwen daarbij aanvankelijk vaak het voortouw – totdat mannen het overnemen. Vrouwen brengen behalve kinderen ook vaak religie ter wereld. Maar het kunnen ook religieuze virtuozen zijn, ook mannen, die in een visioen of een droom aangeraakt zijn door het sacrale en deze ervaring willen delen met anderen. Als dat aanslaat, komt macht in het spel en kan het gedrag van de gelovigen gestuurd worden door mensen – vaak mannelijke mensen - die heel praktisch de zaak draaiende houden, de wildgroei van ervaringen terugsnoeien en zo hanteerbaar maken. In het vervolg op het verhaal van Marquez doen de mannen dat als de cultus rond Esteban succes heeft. De priester en de bisschop komen in actie op hun eigen terrein. De clerus is daarna veel nadrukkelijker dan voorheen aanwezig in het dorp. Het zijn deze mannen, profaan en gewijd, die de infrastructuur organiseren, de continuïteit garanderen, de gedecodeerde kernboodschap tegen aantasting beschermen, en de cultus in leven houden. Religieuze specialisten bewaken de grenzen, zowel sociaal als wat betreft de geloofsvoorstellingen en -praktijken. Anders gezegd: Als de extatische profeten en profetessen hun werk hebben gedaan, moeten de nuchtere priesters het ervaringskapitaal gaan beheren en uitbouwen. Op het vloertje van de profeten bouwen de priesters de kathedralen.

Macht kan dan de vorm krijgen van censuur tegen ketterse voorstellen waarin geëxperimenteerd wordt met afwijkende ideeën en praktijken. Zelfs een oproep tot terugkeer naar de oerervaring kan als gevaarlijk worden bestempeld. Hoe meer de leer vastgelegd is, hoe strenger de groeps grenzen met discipline en tucht bewaakt worden; of omgekeerd - want die twee versterken elkaar - kan de strakke leer een instrument zijn om de groep in stand te houden. Meestal schikken gelovigen – vaak een meerderheid van vrouwen - zich naar de opgelegde kaders. Die kaders bepalen de manier waarop gelovigen hun ervaringen

kunnen delen met anderen. In elke religieuze groep zullen, net als in het vissersdorp van het verhaal van Marquez, al snel machtspatronen zichtbaar worden. Gelovigen laten zich zonder bezwaar in hun gedrag beïnvloeden als ze denken dat hun wereld er betekenisvoller van wordt. Symbolen die de religieuze machtsverhoudingen onderbouwen, worden vaak volstrekt normaal gevonden, met name in hiërarchisch georganiseerde religies. Dat gebeurt ook als mannen-macht daarmee gerechtvaardigd wordt, zelfs als de meeste mannen vinden dat religie, naar het woord van een figuur uit een roman van Michael Faber, ‘a woman’s province’ is, ‘het terrein van de vrouw’ (Faber 2002: 563, 564). Of zoals men in Brazilië zegt: ‘*religião é coisa de mulher*’ – ‘religie is een vrouwending’. Tot zover wat machtsvorming in de interne religieuze dimensie betreft.

Dan nog kort iets over de derde dimensie: de relatie met de omringende samenleving. Ook daar speelt macht een rol. Het succes van de Esteban-cultus trekt allerlei bedrijvigheid en initiatieven aan, en van de weeromstuit bepalen die weer wat er in de cultus gebeurt. Politici bemoeien er zich mee, en ruiken verkiezingswinst. Ook projectontwikkelaars en ondernemers van allerlei slag grijpen hun kansen. Het voordeel dat de cultus deze mensen brengt verandert het saaie vissersdorp in een religieus toeristenoord. Dankzij de Heilige Esteban is de omringende samenleving met overmacht het vissersdorp binnengedrongen. Seculiere macht beheerst de religieuze sector.

Toch kan er in meer algemene zin ook invloed uitgaan van religie op machtsvorming in de samenleving. Religies omvatten nogal eens een blauwdruk voor de samenleving en bieden een definitie van het goede leven, met bijbehorende normen en waarden. Religie brengt orde in de samenleving en in het leven van de gelovigen. De vissersvrouwen herzien de man-vrouwverhoudingen. Religie maakt het leven voorspelbaar, zelfs tot na dit leven. Gelovigen kunnen er bovendien naar streven de niet-gelovigen te overtuigen van hun gelijk. Soms is een religie zo succesvol of zo dominant dat de blauwdruk werkelijkheid wordt en religie de maat wordt van alle dingen.

Kortom, in alle drie de dimensies - in de relatie met het sacrale, met elkaar en met de buitenwereld - laten gelovigen zich in hun gedrag beïnvloeden en proberen zij anderen te beïnvloeden. Machtsuitoefening doet zich dus constant voor. Dat begint in de eerste dimensie, zoals de vrouwen in Esteban de macht van het heilige ervaren, maar deze grondervaring wordt vervolgens opgepakt in de twee andere dimensies, de machtsverhoudingen binnen de religie en de relatie met de omringende samenleving. Die worden dus wel door de eerste dimensie beïnvloed en zijn er afhankelijk van, maar al snel bepalen ze ook wat er met die ervaring gebeurt. Gelet op deze drie dimensies en hun eigen mechanismen is er inderdaad sprake van een onvermijdelijk, noodzakelijk en vaak ook wel nuttig huwelijk tussen Vrouwe Religie en Heer Macht.

Maar kan Vrouwe Religie in dit gedwongen huwelijk nog wel zichzelf blijven? Er lijkt enige asymmetrie te schuilen in dit huwelijk van religie met macht. Heer Macht is van nature nogal dominant, waardoor Vrouwe Religie niet altijd tot haar recht komt. Van Heer Macht mag verwacht worden dat hij goed weet hoe macht werkt. Vrouwe Religie heeft weet van de macht van het heilige, maar Heer Macht is meer thuis in de twee andere dimensies. Religie en Macht lijken tot elkaar veroordeeld, maar de vraag is of hun huwelijk wel zo'n heilige verbintenis is, ook al lijkt ze eeuwigheidswaarde te hebben.

Wat het effect is van macht op religie en omgekeerd hangt dus sterk af van de aard van de macht en van de religie. Is de harde mannenmacht van het management van de Esteban-pelgrimage het sterkst, of kan de zachte vrouwenmacht van het makke lammetje Esteban nog iets teweeg brengen? We moeten daarvoor kijken naar de omstandigheden waaronder religie en macht een van geluk blakend stel zouden kunnen zijn, en ook wat er precies gebeurt als ze juist verpieteren tot een ongelukkig paar. Ik zal een inventarisatie maken van de omstandigheden en factoren die een rol spelen. Ik kijk eerst naar het effect van macht op religie, om daarna te kijken op welke manier religie macht kan beïnvloeden. Kan iets hemels ontaarden? Is macht op te hemelen?

Het effect van macht op religie

De eerste omstandigheid die bepalend is voor de rol van macht in religie, is dat de religieuze ervaring een schaars goed is, en schaarse goederen zijn, zoals we al zagen, machtsbronnen. Niet iedereen heeft in gelijke mate toegang tot bijzondere ervaringen met het heilige. Het gaat vaak om topervaringen die, juist omdat ze ongewoon zijn, de aandacht trekken. Het heilige manifesteert zich met overmacht in zulke religieuze virtuozen. Dat kan leiden tot een nieuwe religie, en zo zijn wereldreligies begonnen op grond van wat mensen als Mozes, Boeddha, Jezus en Mohammed volgens de verhalen overkwam. Aan mensen die deel hebben aan een uitzonderlijke ervaring met het heilige wordt bijna vanzelfsprekend een bijzondere macht toegeschreven. Zij zijn in staat het gedrag van andere mensen ingrijpend te beïnvloeden, juist vanwege hun omgang met de sacrale macht. Het verrichten van wonderen is daar een manifestatie van. Ook al zijn godsdienststichters vaak mannen, soms lijken vrouwen een betere antenne voor het heilige te hebben, zoals het verhaal van de mooiste drenkeling illustreert. In religies waarin het sacrale zich manifesteert via mediums, orakels en geestbezetting zijn vrouwen in doorsnee meer toegerust voor die rol dan mannen.

Het uitzonderlijke van de ervaring brengt een tweede omstandigheid met zich mee. Zo'n ervaring is moeilijk over te dragen. Wie dat wel kan, krijgt naast de religieuze virtuoos een bijzondere positie. In de religieuze ervaring is de onmacht om haar te delen ingebouwd. Religieuze ervaring is in oorsprong zo individueel, dat de ander eigenlijk geacht wordt er geen deel van te zijn. Het gaat om een mens en het sacrale. Iemand anders hoort er niet bij. Daar komt soms bij dat virtuozen dan wel *religieus* begaafd zijn, maar niet altijd *retorisch*. Stamelen, of spreken in raadselen, hoort soms meer bij hen dan *flux de bouche*. Dat vraagt erom dat naast de religieuze virtuozen communicatievirtuozen een rol krijgen toebedeeld. Deze woordvoerders en uitleggers nemen, naast de persoon die de kernervaring beleefde, een machtspositie in. Zij zullen de toegang tot de ervaring van de virtuoos steeds meer controleren. Hun kennis en vertaalgeving is de basis van hun machtspositie. Vaak zijn zij ook de beheerders van

heilige teksten en van rituelen. Generaties van uitleggers kunnen elkaar zo opvolgen. Hoe langer het geleden is dat de oerervaring plaats vond, des te moeilijker wordt de herbeleving. Soms wordt de traditie daarom opnieuw uitgevonden, zoals gebeurt in de mystiek, in reformaties, in profetische bewegingen en in neo-paganisme⁷. Dan begint de cyclus opnieuw, en komen met de nieuwe virtuozen weer nieuwe woordvoerders mee.

De woordvoerders maken hun versie van het gebeurde. Dat zal altijd een weergave bij benadering zijn. Al zijn er veel heilige teksten en boeken, vaak zijn er geen woorden voor de kernervaring. Zodra de oerervaring het doorgeven waard is, wordt ze eigenlijk al verbasterd en mogelijk zelfs ontdaan van de kern. Het is altijd behelpen. De mannen in het verhaal van Marquez plooiën zich op een gegeven moment wel naar de vrouwen, maar wat de vrouwen tijdens de nacht-wake ervaren hebben, krijgen de mannen toch niet echt mee. In het christendom heeft de onuitsprekelijkheid van de oerervaring bijvoorbeeld geleid tot de zogenaamde *via negativa*, waarin vooral gezegd wordt wat het sacrale niet is, omdat men niet weet te zeggen wat het wel is.

Als de oerervaring zo moeilijk door te geven is, staat de deur open voor velerlei interpretaties. Daarmee komen machtsprocessen op gang die een eigen leven gaan leiden. De macht van begaafde vertolkers neemt bijvoorbeeld toe. Scholen en modaliteiten worden gevormd die elkaar bestrijden. Religie raakt verweven met politiek en economie. Om de waarheid wordt gevochten, tot op de komma. Was het nu die geleden heeft onder Pontius Pilatus, is gestorven; of: die geleden heeft, onder Pontius Pilatus is gestorven? Wat simpel leek wordt steeds complexer en diepgravender. Betekenislagen worden als in een plooiingsgebergte op elkaar gestapeld. De woordvoerders zullen elkaar dan beconcurreren en de neiging hebben hun machtsposities te versterken ten koste van hun collega's. Kerken scheuren. Menselijke zingeving maakt zich meester van de eerste goddelijke zinervaring en doet af aan zinvinding.

Het gereedschap dat de woordvoerders gebruiken is een hulpbron voor hun machtspositie. De macht van het woord is deel van het machtsproces in religies. Taal is deel van het machtsmechanisme. Volgens Roland Barthes kenmerkt een taal zich niet zozeer door wat ze *mogelijk maakt* om te zeggen, als wel door wat ze *verplicht* om te zeggen (Barthes 2002: 431), en hij noemt taal daarom zelfs fascistisch (2002: 432). Taal staat dus in dienst van Heer Macht. De Braziliaanse dichter Mario Quintana verwoordde het zo:

Iets

Je denkt iets, schrijft
Uiteindelijk iets anders en de
Lezer begrijpt weer iets anders...
En ondertussen begint het
Zogezegde iets te vermoeden
Dat het niet zo gezegd is.⁸

Linda Sexson (1997: 39) zegt het heel pregnant: 'Tekst vertelt leugens om waarheid te scheppen'. Vaak is stilte daarom sprekender dan de fraaiste retoriek.

Een veelbetekenend symbool kan helpen de vertaalslag te maken. Metaforen bieden dan uitkomst en vormen het basisgereedschap in de religie. Een metafoor is een helder beeld uit een ander domein dat een aanvankelijk onduidelijke situatie, bijvoorbeeld een religieuze ervaring, inzichtelijk kan maken. Men zegt bijvoorbeeld: ik ben geraakt door de hand van God. Sommige religies, zoals het Christendom, hebben van het woord een centraal symbool gemaakt. Daarnaast doet men, zoals we zagen, al snel een beroep op het profane spraakgebruik over macht om de religieuze ervaring te verbeelden. Daarmee kan een religie ongewild de omringende samenleving gaan weerspiegelen en reproduceren.

In religies dienen niet alleen teksten maar ook rituele gebaren vaak als voertuig van de opnieuw beleefde ervaring. Ook rituelen kunnen in handen van religieuze experts worden tot een machtsmiddel. In het alledaagse spraakgebruik heeft ritueel de negatieve connotatie van

steriel, vast, bijna automatisch routinegedrag. In de religieuze antropologie is een debat gevoerd over de vraag of rituelen eigenlijk wel iets betekenen.⁹ De moeizame interpretatie versterkt de machtspositie van de experts.

Wat betreft de woordvoerders speelt nog iets mee. Je zou dat de paradox van de averechtse bezorgdheid kunnen noemen. Juist zorg om de kernervaring leidt vaak af van die kern. De leidinggevenden die - uit welgemeende zorg voor de kostbare boodschap - die kern bewaken en vastleggen, zorgen er juist voor dat de oermenselijke religieuze ervaring getemd wordt, vastgelegd in schrift en ritueel, benoemd, geïnterpreteerd, en voor communicatie geschikt gemaakt. Dat product zal zich echter tot het origineel verhouden als het souvenirbeeldje van Esteban tot de ervaring van de vrouwen bij de nachtwake. Of moet ik zeggen: zoals mijn samenvatting van Marquez' verhaal zich verhoudt tot het origineel?

Metaforen hebben volgens Sally McFague (1983: 13) sowieso een nadeel: ze zeggen wel hoe het zit, maar fluisteren hoe het niet zit.¹⁰ Het zijn vergelijkingen die mank gaan. Wie dat fluisteren niet hoort, zal metaforen te gemakkelijk letterlijk nemen en er een onopgeefbaar element van maken. Machtsbelang versterkt die doofheid voor het fluisteren.

Toch zijn er ook andere wegen. Sommige religies zetten met succes het ervaren centraal, juist omdat daarmee de verarmende bemiddeling van het sacrale door een klasse van woordvoerders en beheerders overbodig wordt gemaakt. Het ritueel dient om de emotie op te wekken en zo opnieuw te beleven. De gelovige krijgt maximale ruimte en de leiders staan niet tussen de gelovige en het sacrale in, maar bevorderen de directe toegang tot het heilige en de bijbehorende beleving. Zelfs in een gesecculariseerde omgeving is dit type religie populair, omdat het aanbod van de directe ervaring aanspreekt, als contrast met de omringende rationele cultuur.

Een andere weg is die van de kunst. Kunstenaars zijn vaak de experts van de individuele ervaring.¹¹ De geschiedenis van de kunst is voor

een deel de geschiedenis van de religies. Beeldende kunst speelt die rol, ondanks beeldenstormen. Soms roept muziek als reddende engel iets op van de oerervaring. De vrouwen zingen hun klaagzang tijdens hun wake rond Esteban. Muziek roept niet te verwoorden gevoelens op. Zelfs mensen voor wie het christelijk geloof niets meer betekent, worden ontroerd door de Mattheüs-Passion. Muziek is op vele manieren te horen en te interpreteren. Voor en na deze bijeenkomst wordt het orgel bespeeld. Ik heb daarvoor welbewust een beroep gedaan op de vaste organist van mijn wijkkerk in Driebergen, Rogier van der Wal. Zijn spel laat bij mij steeds weer een gevoelige snaar resoneren.

Hoog tijd om even pas op de plaats te maken. Wat zijn we intussen wijzer geworden over de rol van macht in religie? De schaarse en van zichzelf al moeilijk over te dragen religieuze ervaring schept ruimte voor de machtspositie van religieuze virtuozen en hun vertolkers. De paradox van de averechtse bezorgdheid doet zich voor. De grondervaring wordt in een onvermijdelijk afgeslankte en verschaalde vorm bewaard en doorgegeven. Macht is voelbaar tot in het gereedschap van de woordvoerders. Hoe het onzegbare ook tot uitdrukking wordt gebracht, machtsprocessen doen eraan af, al blijven bijzondere en directe ervaringen mogelijk.

Maar daarmee is nog niet alles gezegd. Naast de schaarste van de ervaring en de moeite de ervaring te delen en te beheren, speelt een derde omstandigheid mee. Mensen zijn enerzijds wel individuen, met hun geheel eigen belevenissen, maar anderzijds zijn ze sociale wezens. Met het sociale is macht gegeven, want zodra twee mensen iets met elkaar doen is er gedragsbeïnvloeding gaande. Religieuze ervaring is zoals gezegd vaak individueel van aard, al heeft een van de aartsvaders van de sociale wetenschappen, Émile Durkheim (1976, oorspr. 1915), al gesuggereerd dat het begin van religie gezocht moet worden in het groepsgebeuren, in het met elkaar beleven van de samenleving. Natuurlijk is het horen bij een groep een belangrijk element in de beleving van de religieuze praktijk, soms het belangrijkste. Zo worden de vrouwen in de kring rond het lichaam van Esteban een gemeenschap, en later wordt het dorp door Esteban één grote familie. De godheid en de groep hebben volgens Durkheim

gemeen dat ze de gelovigen overleven, dat ze staan voor normen en waarden, en dat ze de gelovigen kunnen controleren, straffen en belonen. Ze oefenen beide macht uit. Dat zijn verrassende parallellen. Volgens deze benadering is het niet zo dat God de mens schiep naar zijn beeld, maar dat de mens God schiep naar het beeld van de samenleving.

Religie begint echter vaak met individuele grondervaringen die in een zelfgekozen isolement of zelfs in en uit de stilte ontstaan. Het begin ligt niet bij de groepservaringen, ook al is de ervaring van de enkeling mettertijd herkenbaar voor de groepsleden. De groep kan proberen de topervaring van het individu na te volgen, maar dat zal zonder afzwakking niet lukken. De groep kan ook proberen een grootste gemene deler van de ervaringen van de groepsleden te koesteren, maar ook dan wordt er afgevlakt.

Gaat het dan uiteindelijk alleen om solo-religieuzen? Niet als een groep vooral faciliteert en ruimte laat voor individuele beleving. Bovendien: mensen worden ook eenzaam en onzeker als ze binnen hun eigen hoogst particuliere ervaring blijven. Religieuze roeping is nooit een pretje. Er zijn virtuozen geweest die daarom stelselmatig hebben geprobeerd de religieuze ervaring te ontlopen. Het sacrale oefent macht over hen uit, zelfs tegen hun wil. Als de roeping of het visioen toch plaats vindt, wordt de individuele beleving al snel sociaal. Dat kan gebeuren omdat iemand het hart op de tong draagt en kwijt wil wat hij of zij ervaren heeft op religieus gebied. Soms is de opdracht om aan anderen te vertellen over wat er gebeurde een belangrijk onderdeel van die ervaring. Het kan ook dat de ervaring leidt naar de opdracht iets voor anderen te betekenen. Hoe dan ook, groepsvorming treedt op en dus zal er macht uitgeoefend worden.

Dat wordt alleen maar sterker als de nieuwe boodschap als een lopend vuurtje rondgaat. Religie krijgt al een sociale dimensie en dus een machtsdimensie zodra er twee volgelingen zijn. Maar als er echt sprake is van succes ontstaat de behoefte aan organisatie. Vrouwe Religie heeft daarvoor Heer Macht hard nodig. De cultus wordt een beweging, de beweging een institutie. Een mooie ervaring in de

sacrale dimensie vraagt om bemensing en leiderschap in de interne dimensie en ook in de relatie met de samenleving, vooral als de religie een boodschap heeft voor die samenleving. Heer Macht kan daardoor vrij gemakkelijk de rol van regisseur gaan spelen.

Hier doet zich een tweede paradox voor, die van het verbasterend succes. De paradox is dat hoe meer een beginervaring aanspreekt, zoals die van de vissersvrouwen, hoe verder men zich van die oorspronkelijke ervaring verwijdt, juist omdat succes machtsuitoefening nodig maakt. Van de ervaring van de vissersvrouwen is bij de uiteindelijke pelgrimages niet zoveel over. De eisen van de macht, vooral in de interne dimensie, maar ook extern, kunnen de religie zo domineren dat de oorspronkelijke religieuze basiservaring in de sacrale dimensie geweld wordt aangedaan via de twee andere dimensies. Macht corrumpeert, luidt het gezegde. Het middel macht kan namelijk gemakkelijk doel op zich worden. Het houdt zichzelf in stand. Het machtsmechanisme kan een geheel eigen leven gaan leiden en vanzelfsprekende, bijna natuurlijke vormen aannemen. Dat wordt niet altijd zichtbaar, vooral niet als machtsuitoefening vanuit de beste bedoelingen gelegitimeerd wordt met een beroep op religieuze beginselen. De machtsymboliek kan ook op die manier afleiden van wat eigenlijk en oorspronkelijk ervaren is. 'God wil het' en 'Dwingt hen om in te gaan' is in godsdienstoorlogen van alle tijden een rechtvaardiging van geweld geweest. 'God heeft mij geroepen tot deze taak' is een andere manier waarop machtsverschil gerechtvaardigd wordt. Daar kan zelfs een religieuze ervaring op zich aan ten grondslag liggen, maar de vraag is steeds wat daarna met die goddelijke roeping gebeurt. Zo gezien kan een hoogst individuele religieuze virtuoos uiteindelijk door het doorslaand succes van de eigen roeping vervreemden en verstrikt raken in machtsprocessen die met hem of haar op de loop gaan. De succesroman van Jan Siebelink, *Knielen op een bed violen*, illustreert de weg van een virtuoos op navrante wijze. Als Vrouwe Religie van de verrukking in de verdrukking komt, zijn zij en Heer Macht welbeschouwd '*strange bedfellows*', vreemde bedgenoten.

Want alomtegenwoordig is Heer Macht zeker, en niet alleen omdat we van wereldreligies spreken. Dat is de vierde omstandigheid die bepaalt welke rol macht speelt in religie. Dat voorkomt meestal dat Vrouwe Religie tot haar recht komt. Eigenlijk is Heer Macht polygaam. Hij rekent bijvoorbeeld Vrouwe Economie, Vrouwe Techniek, Vrouwe Politiek, Vrouwe Kunst, en zelfs Vrouwe Wetenschap tot zijn echtgenotes. Heer Macht zorgt ervoor dat in zijn complexe huishouden alles met alles samenhangt en elkaar zoveel mogelijk versterkt. Vrouwe Religie heeft daardoor vaak de belangen van Vrouwe Economie en Vrouwe Politiek moeten dienen. Met Vrouwe Wetenschap onderhoudt ze een moeizame relatie. In deze universiteit proberen die twee al ruim 125 jaar *on speaking terms* te blijven. Maar vaak negëren ze elkaar maar liever.

Tenslotte wijs ik op een kenmerk van Heer Macht dat meespeelt in zijn relatie met Vrouwe Religie. Heer Macht kan niet tegen spel en een speelse aanpak. Hij heeft een voorkeur voor eenduidigheid, want dan weet je waar je als machthebber aan toe bent. Spel is daarentegen het menselijk vermogen om met meer indelingen en classificaties van de werkelijkheid om te gaan en daar genoeg aan te beleven (Droogers 1995:143-144).¹² Juist in deze dagen zien we hoe in twee keer drie kwartier - en nog een paar minuten - een heel andere werkelijkheid kan ontstaan, waar miljoenen mensen plezier aan beleven. Maar ook van bijvoorbeeld kunst kan gezegd worden dat het een andere werkelijkheid laat zien, waarmee de kunstenaar, van welke soort dan ook, op allerlei manieren speelt - en de toeschouwer of toehoorder op zijn beurt ook. In feite bestaat religie eveneens dankzij dit spelvermogen van de mens, want ook in religie wordt gespeeld met de mogelijkheid van een andere werkelijkheid dan de direct waarneembare (zie Van Baal 1972). Het benoemen van die andere werkelijkheid maakt veel creativiteit vrij. Ongelimiteerde creativiteit is niet handig voor machtsuitoefening. Voor zover Vrouwe Religie nog iets van haar speelsheid en creativiteit heeft behouden, zal Heer Macht die willen inperken. Daarmee is religie tot een al te ernstig gebeuren geworden. Het spel moet weliswaar met ernst gespeeld worden, maar als de knipoog gaat ontbreken, wordt de gespeelde

werkelijkheid verder met een hoofdletter geschreven en verheven tot de enig mogelijke. Heer Macht knipoogt zelden.

Het beeld dat nu ontstaat, is dat macht op velerlei manier religie beïnvloedt. Een schaarse ervaring, die moeizaam is door te geven, maar tegelijk de creativiteit en speelsheid stimuleert, wordt in dat doorgeven versmald en gefixeerd, ondanks en dankzij pogingen in woord en gebaar weer te geven waar het om gaat. Religieuze specialisten verkrijgen daardoor een machtspositie. De religieuze ervaring wordt al snel in een sociaal kader geplaatst, met bijbehorende machtsuitoefening. De paradoxen van de averechtse bezorgdheid en het verbasterend succes perken de ervaring nog verder in. Niet-religieuze machtsfactoren uit de samenleving klinken door in de interne religieuze machtsverhoudingen.

Al die ontwikkelingen in het huwelijk tussen Vrouwe Religie en Heer Macht bevorderen wat de zondeval van een religie zou kunnen worden genoemd. In de zondeval van het bijbelboek Genesis gaat het om de wens van de mens om als God te zijn, diens macht te hebben. In dit college gaat het mij om de ontarding van de religieuze kern, onder invloed van ogenschijnlijk onvermijdelijke of misschien zelfs nuttige machtsprocessen.¹³

Macht heeft dus om een aantal redenen effect op religie. Het proces van pervertering van religie door machtsmechanismen – zoals Hans Tennekes (1999:70) dat noemde - lijkt onvermijdelijk. Macht laat religie kantelen. Maar hoe zit het omgekeerd? Heeft Vrouwe Religie enige invloed op Heer Macht? Misschien kan de oorspronkelijke voorhuwelijkse ervaring met de sacrale dimensie zich handhaven, ondanks het huwelijksgeweld vanuit de twee andere dimensies: de religieuze groep en de samenleving. Het kan zijn dat Vrouwe Religie, opstandig geworden door de ervaring in haar huwelijk, zich emancipeert. Of nog sterker: Vrouwe Religie zou haar huwelijk kunnen omzetten in een LAT-relatie. Om maar te zwijgen van een nog drastischer variant: zou ze kunnen scheiden van Heer Macht?

Het effect van religie op macht

De ruimte die Vrouwe Religie zou kunnen vragen voor zichzelf, is niet helemaal denkbeeldig. Ik wil nu voordat ik afsluit een aantal mogelijkheden noemen waarbij de almacht van de macht enigszins doorbroken wordt.

Allereerst het verlangen naar pure religie. Als Heer Macht onvermijdelijk huwt met Vrouwe Religie, verliest Vrouwe Religie zonder mankeren haar maagdelijkheid. Toch is haar maagdelijkheid een dankbaar religieus symbool van het verlangen naar puurheid, ongereptheid en zuiverheid. Als daar dan een verwijzing naar een paradijs als oerbegin bij komt, van voor de zondeval, dan wordt de nadruk op ongereptheid nog versterkt. Op deze kathedraal ziet u bijvoorbeeld de godvrezende Hollandse vrijheidsmaagd in de tuin, een symbool uit de 80-jarige oorlog. Zij komt voor in het oudste beeldmerk van de Vrije Universiteit en ook in de ambtsketen van de rector is deze voorstelling verwerkt. U zult dat straks zien op het omslag van de gedrukte versie van dit college die u bij de uitgang van de aula wordt aangereikt. Voor Abraham Kuiper, de stichter van deze universiteit, stond de maagd in de tuin voor wat, zoals hij zei, 'schoon en zinrijk' is en voor verzet 'tegen elk kerkelijk en geestelijk despotisme'.¹⁴ Deze maagd verbeeldt een visie op de rol van de theologie, maar ook van de wetenschap, en bovenal een verlangen naar de oorspronkelijke religieuze ervaring. Religie kan dus de herinnering aan de zuiverheid levend houden. Van tijd tot tijd zullen mensen zich dat herinneren. Daar kunnen zelfs een universiteit en een kerk uit voort komen. Een ander voorbeeld: Wat in de eerste generatie van een Pinksterkerk¹⁵ een spontane en pure ervaring van de Heilige Geest is, kan in de derde generatie gecodeerde routine zijn geworden, getoetst en getest als aanvaardbaar.¹⁶ Totdat iemand de oerervaring herontdekt, heilzame verwarring sticht, zich uiteindelijk losmaakt en de cyclus opnieuw inzet.¹⁷ Zo hebben mystici in alle tijden en veel religies gezocht naar de bron, en hebben gelovigen op gezette tijden geprobeerd hun religie te hervormen, als een terugkeer naar de oorsprong.

De verscheidenheid in het religieuze veld kan een andere mogelijkheid opleveren om de invloed van machtsprocessen te beperken, al lijkt meestal het tegendeel het geval. Vrouwe Religie verliest zoals gezegd haar maagdelijkheid, en dat niet alleen, ze maakt een goede kans zwanger te gaan van Macht. Ze baart vele kinderen die allemaal in de moederlijn de familienaam Religie kunnen voeren, en die onderling verschillen. Elke geboorte-ervaring is weer anders, elk kind nieuw. Zo kan ze iets doorgeven van zichzelf. Veel van de kinderen uit het huwelijk van Religie en Macht hebben exclusieve en universele pretenties. Een beroep op de speciale eigen religieuze ervaring komt daarbij van pas. Maar hoe gebrekkig en verscheiden ook, langs de moederlijn brengen de kinderen allemaal iets van de onuitsprekelijke religieuze oerervaring tot uitdrukking, ieder op geheel eigen wijze. De essentie van de grondervaring hebben ze allemaal meegekregen, ook omdat ze hetzelfde menselijke uitgangspunt delen. Dat is hun familiegelijkenis.

Tegelijk voeren ze ook de familienaam Macht. Langs de vaderlijn verschillen de kinderen ook sterk. Macht verdeelt en bewerkt onderscheid. Het nageslacht van Religie en Macht is ogenschijnlijk niet zo'n gezellig stel. De meeste nazaten denken bijvoorbeeld dat ze enig kind of op zijn minst de enige erfgenaam zijn. Ze proberen elkaar te ontvallen of bestempelen de ander als bastaard. Soms staan ze elkaar zelfs naar het leven. De unieke grondervaring van de specifieke religie fungeert dan als basis voor de exclusiviteit. Sommigen zien dat als hun fundament en dan ligt al snel het etiket fundamentalisme voor de hand.

Al hebben de meeste kinderen uit het huwelijk meer een aardje naar hun vaartje, ze hebben in beginsel ook de keuze om hun verschillen niet te zien in termen van machtsvorming en exclusiviteit. In navolging van hun moertje zouden ze hun verschillen ook kunnen herkennen als een gevolg van de rijke diversiteit die samenhangt met het onuitsprekbare van de religieuze ervaring en met de speelsheid die hoort bij het benoemen van die ervaring en bij de omgang ermee. Niemand hoeft dan de ander uit te sluiten. Iedereen kan aan zichzelf genoeg hebben en ook trouw blijven aan zichzelf en aan de eigen, op

dat moment als optimaal ervaren visie. En gezamenlijk kunnen ze het leven op aarde bevorderen en vieren. Desgewenst kunnen ze elkaars repertoire verrijken. In sommige contexten gebeurt dat ook daadwerkelijk, als vertegenwoordigers van verschillende religies elkaar ontmoeten voor een dialoog op een soort religieuze familiedag.¹⁸ De religieuze ervaring houdt dan vaak de machtsprocessen in toom.

Religie kan macht dus beïnvloeden als ze aan haar eigen identiteit vasthoudt. Misschien kunnen Vrouwe Religie en Heer Macht, na enige gesprekstherapie, tot nieuwe verhoudingen komen. Het is bijvoorbeeld denkbaar dat ook Heer Macht zich emancipeert, naar het voorbeeld van zijn vrouw, en zich bijtijds herinnert dat macht ook dienstbaar kan zijn, zonder te domineren. Misschien zou Heer Macht dan ook wel eens om zichzelf kunnen lachen en de eigen dwanghandelingen kunnen doorzien. Hij zou plezier kunnen beleven aan het spel van alternatieve werkelijkheden. Heer Macht zou zich zelfs kunnen bekeren tot Vrouwe Religie en zich verdiepen in haar oerervaringen - zoals de vissers ervoeren toen hun vrouwen de zakdoek van Estebans gezicht haalden. Zo kan Heer Macht zijn huwelijk nog zien te redden als hij zijn handelen richt naar de zachte macht die Vrouwe Religie feitelijk voorstaat, zoals de vissers zich aanvankelijk plooiden naar de wil van hun vrouwen.

Misschien verandert Heer Macht dan zelfs zijn identiteit. Een voorbeeld ontleen ik aan de Braziliaanse vrouwen die Els Jacobs¹⁹ beschreef in haar proefschrift over kerkelijke basissgemeenschappen. Macht stond in de visie van deze vrouwen - net als bij de vrouwen rond Esteban - voor het vermogen leven te bevorderen en bij te dragen aan het overleven van machtelozen. Leven is heilig. Misschien komt religie met zo'n visie op macht pas echt tot haar recht, als een plek waar leven bevorderd wordt.

Zou levensbevordering het eigenlijke doel van religies kunnen zijn?²⁰ De eindigheid die de dood vertegenwoordigt, is voor veel religies aanleiding een opinie over het leven uit te dragen, welke dan ook: Opstanding, reïncarnatie, of alleen en juist het hiernumaals. Als religie primair levensbevorderend is, dan wordt er afgezien van

gebruik van macht tegen het leven en handelt men veeleer vanuit kwetsbaarheid en opofferingsgezindheid. Macht kan dan nog altijd het vermogen zijn het gedrag van anderen te beïnvloeden, maar er moet aan toegevoegd worden: om het leven te bevorderen, in plaats van 'zelfs tegen hun wil'.

Zelfs als macht - in de oude zin - het leven ondergeschikt maakt en bijvoorbeeld het doden van de tegenstander rechtvaardigt, dan wordt zulke machtsuitoefening soms al aanleiding tot een religieuze hervorming, als remedie tegen machtsmisbruik. Religieuze bewegingen hebben vaak uit verzet tegen ontspoorde macht gehandeld. Zo'n beweging kan zich presenteren als de terugkeer naar de eigenlijke oerervaring, alsof de vissersvrouwen terug zouden kunnen keren naar hun nachtwake rond het lichaam van Esteban, uit protest tegen het hele circus dat daarna ontstond.

De vrouwen zouden dan moeten teruggaan naar de kwetsbare Esteban van de sacrale dimensie voordat hij werd omgevormd tot een machtsbron in de twee andere dimensies. Zijn status als reus was een mooi aanknopingspunt voor zijn transformatie tot cultusobject. De Esteban van Marquez verwijst - voor wie dat zien wil - naar de dode Jezus, ook al iemand die op bijzondere wijze vissen liet vangen, die associaties met een lammetje oproep, en die een aansprekende dode was. In het Christendom zijn de verwijzingen naar goddelijke kwetsbaarheid, ontleding en opoffering eveneens vaak verdrongen door verbeeldingen van Gods almacht. Zelfs de kruisdood van Jezus wordt soms, afhankelijk van de dienstdoende theoloog, in verband gebracht met een Vadergod die dat mensenoffer vanuit zijn almacht eist. De zwakheid van Vrouwe Religie houdt maar moeizaam stand als Heer Macht zich breed maakt. Heiligheid als zwakte heeft het moeilijk. De zachte macht van de religie overleeft de houdgreep van de andere machten nauwelijks. Zo werden bijvoorbeeld de christelijke staat van Constantijn, de kruistochten en de oorlog van Bush mogelijk.

Maar dat machtsvertoon is geen exclusiviteit van het christendom. Het komt ook in andere religies voor. Ook de Islam vertoont de

transformatie van heilige zwakte in religieuze macht. Mohammed wordt in Mekka vanwege zijn boodschap gemarginaliseerd en zoekt uiteindelijk zijn toevlucht in Medina. Daar wordt naar hem geluisterd. Vanuit die basis keert hij met militaire macht terug naar Mekka, het begin van de expansie van de Islam. Zoals het christendom zijn kruistochten heeft, kent de islam zijn halvemaanstochten, al heten die niet zo. In onze tijd doen militante vormen van de Islam van zich spreken.²¹

Zwakke en machteloosheid worden vaak genoemd in verklaringen van religie. Religie bestaat omdat het toegang biedt tot sacrale macht en het mensen daar deel aan laat hebben. Religie is er dan om een of andere vorm van zwakheid te bestrijden, en dus niet om die in stand te houden. Het gaat, met een onvertaalbaar Engels woord, om *empowerment*. Als mensen religie gebruiken om hun positie te versterken, wordt het hachelijk om aan zwakheid een ereplaats te geven. Hier komen we een derde paradox tegen. In de machteloosheid als nood zit in feite, zonder dat men dat beseft, de religieuze deugd ingebouwd van de religie van de zachte macht of zelfs van machtloze religie – wat niet hetzelfde is als machteloze religie. Omdat macht aantrekkelijk is, verdwijnt die betekenislaag als de kans zich voordoet - nota bene door middel van het sacrale! - om het tekort aan macht te compenseren. Machtsdenken is waarschijnlijk aantrekkelijk omdat het past bij een mechanistisch wereldbeeld. Zo'n wereldbeeld is gericht op de causaliteit van oorzaak en gevolg. Zo redeneren de vissers: deze drenkeling is zo groot omdat hij zo lang in zee heeft gelegen. In religieuze termen betekent dit mechanisch denken: als ik *dit* doe voor het sacrale, dan is het verplicht *dat* voor mij te doen. Of: als God mij wil beproeven, dan laat hij mij lijden. Zo werkt macht in feite ook, als een uitwisseling van gehoorzaamheid en voordeel. Het beroep op profane machtsymboliek versterkt deze kant van religie nog eens. Deze manier van denken in actie en reactie is hardnekkig, ook omdat we er de hele dag mee te maken hebben. Tegelijk is die oorzakelijkheid iets dat niet goed past bij de religieuze ervaring.²² Oorzakelijkheid lost elk mysterie op. Het maakt het hanteerbaar. Dat is voor de machtspraktijk echter juist een prettige bijkomstigheid. Het

resultaat is dat de religieuze praktijk daardoor weg groeit van haar oorsprong.

Veel sociaal-wetenschappelijke verklaringen van religie bekijken primair de geperverteerde versies en hebben nauwelijks oog voor de oerversies. Het zijn daardoor meer functionele machtstheorieën dan religietheorieën (Tennekes 1999:70-72). Op soortgelijke manier beginnen veel critici van religie bij de mechanische kant van de religieuze houding. Men heeft bijvoorbeeld bezwaar tegen de projectie van een hogere sturende macht boven de mens. Een veel-gehoorde klacht is ook dat de sacrale macht niet doet wat verwacht wordt, of de mensen klein houdt. Religie die zwakte cultiveert, ligt minder vaak onder vuur. Ze is ook zeldzamer, hoewel de waarde van de kwetsbaarheid bijna altijd latent aanwezig is. De ironie is dat een religie die zwakheid omvormt tot kracht al snel het middel tot doel verklaart en zelf levensbedreigend kan worden. Dan draagt zo'n religie bij tot het maken van nieuwe slachtoffers, nieuwe zwakken in den lande, die mogelijk weer een beroep doen op hun religie om hun situatie te verbeteren. De remedie blijkt net zo erg als de kwaal, het vlieg wiel is niet te stoppen.

Vrouw Religie kan van zwakheid geen deugd meer maken als ze eenmaal stevig gehuwd is met Heer Macht. Toch draagt ze diep van binnen, als in de moederschoot verstopt, het potentieel in zich om te ontkomen aan het perpetuum mobile van de machtsmechanismen. Het is de zekerheid van de macht die vaak als de nuttige en functionele kern van religie wordt gezien, maar het zouden ook de onzekerheid en de kwetsbaarheid kunnen zijn die in eerste en laatste instantie de kern van religie vormen. Als instandhouding en bevordering van het leven de centrale waarde is, ligt een centrale plek voor het kwetsbare ook voor de hand. Het wrange is dat deze waarde gemakkelijker door de sterken in den lande wordt benadrukt dan door de zwakken.

Religie van de zachte macht is dus op zich wel wenselijk, zeker als macht de religieuze kern perverteert, maar ze is ook moeilijk te realiseren. Toch zien we verrassenderwijs in onze samenleving overal om ons heen vormen van machtsarme religie. Juist omdat machts-

vorming aanleiding geeft tot ongerijmdheden in de drie dimensies die ik noemde, en dus tot kritiek, hebben veel volgelingen van Vrouwe Religie al in haar plaats gekozen en haar scheiding niet afgewacht. Er zijn legio mensen, vooral in West Europa, die Vrouwe Religie wel aanhangen, maar van Heer Macht en zijn instituties duidelijk afscheid hebben genomen. Machtsuitoefening staat haaks op emancipatie. Ik denk bijvoorbeeld aan die meerderheid in de Nederlandse bevolking die afgeknapt is op de machtsuitingen en sociale controle van de kerken, of op een Godsbeeld waarin macht te problematisch was geworden, en die verder gaat zonder de kerk en zonder dat Godsbeeld, maar *met* een vorm van religiositeit. Zo gezien is secularisatie – als ontkerkelijkering – zelfs heilzaam voor Vrouwe Religie. Het repertoire van zulke mensen bevat vaak nog kerkelijke elementen, maar niemand bepaalt meer wat zij moeten geloven of praktiseren. Deels zijn het zoekers die de oerervaring willen terugvinden en meemaken. Zulke mensen zullen religie vrij gemakkelijk associëren met macht. Ze spreken daarom vaak liever van spiritualiteit dan van religie en als ze zich al binden, dan is dat meestal alleen voor een kortlopende activiteit.²³ Ze zullen machtsymboliek schuwen en vervangen door andere symbolen. Ze zoeken de vrijblijvendheid van de media en het internet om hun eigen levensbeschouwing bij elkaar te zappen en te google-en, los van elke bevoogding. En wat zo interessant is: dit werkt van de weeromstuit door in de kerken, als overgebleven kerkleden in feite hun eigen weg zoeken en hun eigen selectie maken uit het kerkelijke aanbod, soms ongeveer zoals ANWB-leden gebruik maken van hun lidmaatschap.²⁴

Doordat mensen voor een eigen weg naar de oorspronkelijke ervaring hebben gekozen, worden de kerken natuurlijk wel uitgedaagd om wat meer na te denken over machtsverhoudingen en over machtsarme religieuze symboliek. Kerkleden zijn daarin sneller dan kerkleiders. Hier en daar feminiseert het spraakgebruik al. Als secularisatie behalve ontkerkelijkering ook betekent dat religieuze instituties aan invloed inboeten in de samenleving, is er ook op die manier nieuwe ruimte voor de religie van de zachte macht en is secularisatie een zegen voor de kerken. Een apart voorbeeld is de gemeenschap van Taizé waar men rituele vormen heeft ontwikkeld die, ook door de

centrale plaats van stilte, veel ruimte bieden voor diversiteit in geloofservaring. Het is niet verrassend dat juist jongeren daar massaal op af komen.

Ik denk dat de gebruikelijke kritiek op religie, al sinds Marx en Freud, en hedendaags al dan niet vanuit de universiteiten, het parlement of de grachtengordel aangedragen, deze natuurlijke scheiding van Vrouwe Religie en Heer Macht nauwelijks onderkent. De kritiek richt zich grotendeels nog op de Vrouwe Religie die nog niet geëmancipeerd is na haar gedwongen huwelijk met Heer Macht. De kritiek zou aanzienlijk van toon veranderen als men zich beperkt tot de Vrouwe Religie die haar eigenheid heeft teruggevonden, of als men zou uitgaan van de geëmancipeerde of bekeerde Heer Macht, Heer Zachtmacht. Veel erkende ongerijmdheden in religies vallen dan weg. Religie zou niet op haar verbastering door macht beoordeeld moeten worden maar naar haar eigenlijke begin.

We kunnen nu een antwoord formuleren op de vraag hoe religie macht kan beïnvloeden. Binnen religies leeft bij velen het verlangen naar de oerervaring. Als de nadruk ligt op de eigenheid kan dat verlangen zelfs door machtsbelangen aangewakkerd worden. Bovendien bevatten religies betekenislagen die aanleiding geven tot correctie op machtsmechanismen, met name als daar leven door geschaad wordt. Kwetsbaarheid en dienstbaarheid kunnen dan herontdekte waarden worden. Vrouwe Religie kan in zwakheid haar kracht zoeken. De nood wordt tot deugd. Het spel met de werkelijkheden mag weer.

Samenvattend

Ik vat mijn betoog kort samen, nu zonder huwelijksmetaforen, want ook de huwelijksmetafoor zegt hoe het zit en fluistert hoe het niet zit. Religie en macht kunnen, afhankelijk van de aard van de macht en van de religie, op uiteenlopende wijze met elkaar verbonden zijn. Als macht vernietiging van leven toelaat, is de aard van religie het meest aangetast en is er sprake van ontaarde religie. Als macht faciliterend werkt voor de beleving en cultivering van religieuze ervaring, is

macht dienstbaar. Als macht gebruikt wordt voor de bevordering van leven, dan is sprake van een optimale combinatie. Om eraan te herinneren hoe religie in aanleg kan zijn, is het nuttig religies waarin macht zachte vormen aanneemt, te koesteren en goed te onderzoeken.²⁵

Natuurlijk zijn dit subjectieve oordelen en is de werkelijkheid weerbarstiger. Macht kan al deel uitmaken van de religieuze oerervaring. Zo zijn we bij voorbaat gesocialiseerd. Religies kunnen bovendien macht juist willen, naar binnen toe en naar buiten. Maar de wereld zou een heel stuk leefbaarder zijn als gelovigen van allerlei soort zich bewust zouden zijn van de manier waarop macht werkt en van het onheil dat macht kan aanrichten in vergelijking met het heil van de religieuze oerervaring. Juist wie de eigen sociale kaders durft te overstijgen en relativiseren, krijgt zicht op de zachte versie van macht. Zo iemand kan zich daarmee hoeden voor de doemscenario's van de 'botsing van beschavingen' (Huntington 1996). Gelovigen aller landen, verenigt u rond de zachte kwetsbare macht van de levenbevorderende en speelse religiositeit!²⁶

Afsluitend

Aan het eind gekomen van dit afscheidscollege spreek ik mijn dank uit voor het vertrouwen dat deze universiteit en haar machthebbers in mij hebben gehad, ondanks mijn pogingen tot individuele zingeving. Ik zeg dat, in de wetenschap dat wetenschap uiteindelijk, net als religie, een taalspel is ten dienste van betekenisconstructie, alleen met iets andere spelregels. Beide bieden beelden van de werkelijkheid. Misschien dragen hoogleraren van deze universiteit, als om daaraan te herinneren, daarom dezelfde toga als predikanten. Een college over een *wetenschap* die gekenmerkt wordt door zachte macht kunt u nu vermoedelijk zelf bedenken.

Toen ik in 1990 mijn oratie hield, onder de titel 'Macht in zin', ontstond enige twijfel of die titel wel klopte. In de stoet op weg naar de aula vroeg de rector me nog snel of het echt niet 'Zin in macht' moest zijn. Na ruim zestien jaar denk ik met dit afscheidscollege op die vraag een publiek antwoord te hebben gegeven.

Ik ben erg ingenomen met het feit dat ik opgevolgd word, want dat spreekt niet vanzelf. Ik ben blij dat mijn opvolgster zich al twee jaar een dag in de week in de afdeling warm mocht draaien, want ook dat spreekt niet vanzelf. Ik ben bovenal blij dat Birgit Meyer mijn opvolgster is, want ik ben zeer onder de indruk van haar vele kwaliteiten en talenten. Ik dank de decaan, Bert Klandermans, voor de manier waarop hij deze overgang heeft begeleid en mogelijk heeft gemaakt en voor zijn voortgaande steun aan de beoefening van de antropologie in deze faculteit. Antropologie, als de studie van overeenkomsten en verschillen in cultuur, religie, welvaart, macht wordt met de dag relevanter, ook omdat de veiligheid van mensen in het geding is.

Ik denk met genoeg terug aan de verschillende contexten waar ik in mijn VU-tijd bij betrokken was. Ik noem er vijf in het bijzonder. In de eerste plaats de Ondernemingsraad, waar ik veel geleerd heb over de manier waarop deze universiteit bestuurd wordt. Verder breng ik in herinnering de twee bewogen jaren in het faculteitsbestuur. Ik ben van

mening dat onze uiteindelijke martelgang destijds in feite de weg heeft vrij gemaakt voor de daaropvolgende besturen om een bestuursstijl toe te passen waarvoor wijzelf nog niet de ruimte kregen. In de derde plaats noem ik de afdeling Sociale en Culturele Antropologie. Het was een genot om de laatste jaren mee te maken hoe nieuwe stafleden en een hele lichter promovendi een nieuw elan teweeg brachten waardoor onze afdeling tot de betere in het land is gaan behoren, zoniet de beste is geworden – zoals sommige collega's van andere universiteiten al met enige jaloezie beweren. In de vierde plaats noem ik de studenten die ik in deze jaren heb begeleid of aan wie ik college heb gegeven. Het onderwijs heeft altijd in een opkamertje van mijn hart gehuisd en ik zal het contact met studenten daarom zeer missen. In de laatste maar niet de minste plaats noem ik de twee onderzoeksgroepen die ik de laatste jaren heb gecoördineerd: 'Tussen secularisatie en religionisering' en 'Conversion Careers and Culture Politics in Pentecostalism: A Comparative Study in Four Continents'. Het was en is er goed vertoeven en ik heb er erg veel inspiratie opgedaan. Ik ben blij dat die samenwerking nog een tijdje voortduurt.

Bij een afscheid hoort dankbaarheid en dus een cadeautje. Omdat ik vind dat ik al die jaren als hoogleraar rijkelijk beloond ben voor mijn diensten, ligt het voor de hand iets terug te doen. Ineke en ik willen de afdeling een fonds aanbieden dat de komende vijf jaar elk jaar aan één of twee promovendi financiële steun geeft ter dekking van onderzoekskosten. We noemen dat fonds Het Boas-fonds, naar Franz Boas, een grondlegger van de antropologie, maar voor de goede verstaander ook als verwijzing naar de Boas uit het bijbelboek Ruth, die Ruth de overgebleven korenaren liet verzamelen achter zijn maaiers en schovenbinders.

Bij afscheid hoort ook terugkijken op droeve momenten. Ik noem met weemoed en respect de namen van overleden collega's: Jan van der Linden, Peter Kloos, Hans Tennekes, Marjan Rens, Ronald Schouten, Martien de Bolster.

En hoe nu verder? Vorig najaar heeft collega Knipscheer in zijn afscheidscollege²⁷ als hoogleraar sociale gerontologie het goede nieuws gemeld dat met het pensioen niet de laatste, maar de voorlaatste levensfase aanbreekt, ook wel aangeduid als de tweede adolescentie. Mijn kleinzoon Wouter van 10 heeft al een dagtaak bedacht: een restaurant met hem, en hij heeft er de naam ook al bij verzonnen, 'Koken met je opa'. Maar er staan meer potjes op het vuur. Het bezig zijn met de wetenschap stopt niet bij een afscheidscollege. Zo'n college is een aarzeling tussen 'wat ik nog zeggen wilde' en 'korte inhoud van het voorafgaande'. Het laatste veronderstelt eerder een puntkomma dan een punt. De elf promovendi die ik mag blijven begeleiden, en over wier werk u in de noten van dit afscheidscollege meer leest, houden mij zeker jong en bij de les. Maar eigenlijk wil ik nog een andere lijn doortrekken. Als een oratie een programma aangeeft voor de bekleding van de leerstoel, dan mag een afscheidscollege programmatisch zijn voor de tweede adolescentie. Ik wil een deel van mijn tijd als ABP-werknemer steken in mijn persoonlijke en wetenschappelijke zoektocht naar sporen van de oorspronkelijke, maagdelijke religie van de zachte macht en naar speelse vormen van verzet tegen de religie van de harde macht. Ik kan daarbij onder andere rekenen op de plaatselijke kerkelijke gemeente, die zich open en faciliterend opstelt en die mij de mogelijkheid biedt mee te doen in groepen die werkplaatsen zijn voor machtsarme religie waar het aangenaam verblijven is.

Waar ik me verder op verheug is dat ik de tweede adolescentie in alle sectoren van het leven mag beleven met de vrouw met wie ik al ruim veertig jaar ongedwongen gehuwd ben: Ineke.

Ik heb gezegd.

Literatuur

- Alves, Rubem A.
2002 *The Poet, The Warrior, The Prophet*. The Edward Cadbury Lectures 1990. London: SCM.
- Baal, J. van
1972 *De boodschap der drie illusies: Overdenkingen over religie, kunst en spel*. Assen: Van Gorcum.
- Barthes, Roland
2002 *Oeuvres complètes*. Tome V: Livres Textes, Entretiens 1977-1980. Paris: Seuil.
- Boudewijnse, Barbara
1995 The conceptualization of ritual; A history of its problematic aspects. *Jaarboek voor Liturgie-onderzoek*, nr. 11, pp. 31-56.
- Droogers, A.F.
1990 *Macht in zin: Een drieluik van Braziliaanse religieuze verbeelding*. Amsterdam: Vrije Universiteit, Oratie.
1995 Spelregels voor het Religieuze Verkeer. In: Reender Kranenborg en Wessel Stoker (eds.), *Religies en (on)gelijkheid in een plurale samenleving*. Apeldoorn, Leuven: Garant, pp. 131-146.
2003 The power dimensions of the Christian community: an anthropological model. *Religion: a journal of religion and religions*, vol. 33, no 3, pp. 263-280.
- Durkheim, Émile
1976 *The Elementary Forms of the Religious Life*. London: George Allan and Unwin.
- Faber, Michael
2002 *The Crimson Petal and the White*. Edinburgh: Canongate.

- Harskamp, Anton van
2000 *Het nieuw-religieuze verlangen*. Kampen: Kok.
- Huntington, Samuel P.
1998 *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. London etc.: Touchstone.
- Jacobs. Els J.J.
2002 *The Feminine Way, 'O Jeito Feminino': Religion, Power and Identity in South Brazilian Base Communities*. Amsterdam: Vrije Universiteit, proefschrift.
- Johannesen, Stanley
1994 Third-Generation Pentecostal Language: Continuity and Change in Collective Perceptions. In: Karle Poewe (ed.), *Charismatic Christianity as a Global Culture*. Columbia, South Carolina: University of South Carolina Press, pp. 175-199.
- Knipscheer, Kees
2006 *De uitdaging van de tweede adolescentie*. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Marquez, Gabriel Garcia
1998 *De ongelooflijke maar droevige geschiedenis van de onschuldige Eréndira en haar harteloze grootmoeder*. Amsterdam: Meulenhoff.
- McFague, Sally
1983 *Metaphoric Theology*. London: SCM.
- O'Dea, Thomas F.
1968 *Godsdienstsociologie*. Utrecht en Antwerpen: Prisma.
- Quintana, Mário
1990 *Het verdriet van het schrijven: Moderne Braziliaanse poëzie*. Diest: 't Prieeltje. Vertaling Bart Droogers en André Droogers.

Sexson, Linda

1997 *Gewoon heilig: De sacraliteit van het alledaagse*. Zoetermeer: Meinema.

Tennekes, J.

1990 *De onbekende dimensie: Over cultuur, cultuurverschillen en macht*. Leuven en Apeldoorn: Garant.

1999 *Onderzoekers en gelovigen: Kritische kanttekeningen bij de sociaal-wetenschappelijke bestudering van het christendom*. Kampen: Kok.

2000 *De Bierkaai en de Bron: Antropologische kanttekeningen bij hedendaags christendom*. Kampen: Kok.

Turner, Victor W.

1969 *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*. Chicago: Aldine.

Versteeg, Peter G.A.

2000 *Draw Me Close: An ethnography of experience in a Dutch charismatic church*. Amsterdam: Vrije Universiteit, Proefschrift.

Wolde, Ellen van

2000 *Een topografie van de geest: Een verkenningstocht door het landschap van taal en betekenis, denken en geloven*. Nijmegen: Valkhof Pers.

Noten

¹ Ik werd op dit citaat geattendeerd door Alves 2002: 1.

² Zie Marquez 1998: 40-47. Een Engelse versie van het verhaal, 'The Handsomest Drowned Man in the World', is te vinden op listproc.ucdavis.edu/class/200510/enl44-f05/att-0032/01-Marquez.pdf (geraadpleegd op 16 april 2006). Het belang van dit verhaal werd me duidelijk door Alves 2002: 23-24, die overigens zijn geheel eigen interpretatie geeft. Op zijn unieke manier hervertelt Alves het verhaal van Marquez. Ik heb van zowel het origineel als van Alves' versie gebruik gemaakt.

³ Dit is een toevoeging door Alves (2000: 24).

⁴ Droogers 1990. Voor een recente samenvatting zie Droogers 2003.

⁵ Marianne Hamstra laat dit zien aan de hand van haar promotieonderzoek naar de recente geschiedenis van een Brabantse parochie.

⁶ Kim Knibbe illustreert en analyseert dit in haar bijna voltooide proefschrift over veranderingen in de moraal in Zuid-Limburg. Dit onderzoek maakt deel uit van het programma 'Tussen secularisatie en religionisering'.

⁷ Hanneke Minkjan bereidt in het kader van de leerstoel een promotie voor over neo-paganisme in Nederland. Ook dit onderzoek maakt deel uit van het programma 'Tussen secularisatie en religionisering'.

⁸ Quintana 1990: 17.

⁹ Zie b.v. Boudewijnse 1995. Peter Versteeg voltooit thans het onderzoek naar rituele veranderingen in twee locale Protestantse kerken dat door Ronald Schouten (overleden in 2002) begonnen was toen hij in 2001 promovendus werd bij het onderzoeksprogramma 'Tussen secularisatie en religionisering'.

¹⁰ Metaforen 'always contain the whisper, "it is *and it is not*"' (McFague 1983: 13).

¹¹ Zie het bijna voltooide proefschrift van Rhea Hummel naar levensbeschouwelijke taal bij kunstenaars en schrijvers. Dit project is onderdeel van het onderzoeksprogramma 'Tussen secularisatie en religionisering'. Zie voor een voorbeeldstudie over ervaring het proefschrift van Peter Versteeg (2000).

¹² De metafoor is een mooi instrument voor het spelen met werkelijkheden, want het is een andere uiting van het vermogen twee werkelijkheden tegelijk te hanteren, die van het beeld en die van datgene waar het voor staat.

¹³ Vgl. Tennekes 1999: 70-72. Tennekes' laatste boek (Tennekes 2000), zeer typerend 'De Bierkaai en de Bron' geheten, ontwikkelt een argument dat verwant is aan wat ik hier betoog.

¹⁴ Informatie verkregen van de heer P.J.M. Brasik.

-
- ¹⁵ Met de leerstoel is een door NWO en de VU gefinancierd onderzoeksprogramma verbonden over Pinksterkerken: 'Conversion Careers and Culture Politics in Pentecostalism: A Comparative Study in Four Continents'. Het gaat daarbij om de groei van Pinksterkerken, de gang van bekeerlingen door deze kerken en de opstelling van deze kerken ten opzichte van de omringende cultuur en samenleving. Dit programma omvat een postdoc-onderzoek door Henri Gooren in Nicaragua, en promotieonderzoeken door Linda van de Kamp in Mozambique, Ikuya Noguchi in Japan, en Miranda Klaver en Regien Smit in Nederland.
- ¹⁶ Voor een voorbeeld zie Johannesen 1994.
- ¹⁷ Voor een soortgelijke benadering, zie O'Dea 1968. Zie ook Tennekes 1999: 40-44.
- ¹⁸ Rachel Reedijk doet promotieonderzoek naar de veranderde identiteit van deelnemers aan de interreligieuze dialoog.
- ¹⁹ Jacobs 2002: 151.
- ²⁰ In het kader van de leerstoel doet João Rickli promotieonderzoek naar de relatie van Braziliaanse kerken en groepen met het Nederlandse Kerkinactie en voorgangers.
- ²¹ In dit verband zij verwezen naar het bijna voltooide proefschrift van Martijn de Koning over geloofsoverdracht aan jongeren in een plaatselijke moskee. Johan Roeland doet in evangelische kring promotieonderzoek naar de betekenis van geloofsbeleving voor de identiteitsvorming bij jongeren. Beide onderzoeken vinden plaats in het kader van het onderzoeksprogramma 'Tussen secularisatie en religionisering'.
- ²² Zie hierover Van Wolde 2000: 31-33.
- ²³ Peter Versteeg deed in het kader van het onderzoeksprogramma 'Tussen secularisatie en religionisering' in Amsterdam onderzoek naar spiritualiteit en ervaring bij cursisten van o.a. het Ignatiushuis en La Verna.
- ²⁴ Dit beeld werd ooit door H.M. Kuitert in een interview gebruikt.
- ²⁵ In de religieuze antropologie heeft Victor Turner (b.v. 1969) veel bijgedragen aan de kennis van situaties waarin machtsstructuren tijdelijk geen invloed hebben. Hij gebruikte daar de termen anti-structuur en *communitas* voor.
- ²⁶ Ik ben Anton van Harskamp en Ineke Droogers erkentelijk voor hun commentaar op een eerdere versie van dit afscheidscollege.
- ²⁷ Knipscheer 2006.